

A szamosújvári majd kővári börtönökben raboskodó, politikailag és fizikailag magára maradt Péchi 1621. május 23-án reggel 9 órakor fogatosított váradi letartóztatása és 1624. november 22-i szabadulása¹⁷ között eltelt negyedfél esztendő, a politikai élet mellékszereplőjévé fokozta le az egykor nagy hatalmú kancellárt. Az öregedő, beteg fogoly ez idő alatt mélyedt el a bibliában, annak zsidó kommentárjaiban és a postbiblikus héber irodalom más alkotásaiban. Börtönévei után fordult az Eőssi András és kortársai által körvonalazott szombatoss vallás felé, amelynek tanait kora ifjúságában maga is vallotta.¹⁸ Az 1620-as évek második felétől bontakozott ki nagy hatású irodalmi munkássága, amely zsidó életformát merevített a reformáció utolsó hullámának tekinthető szombatosság követői köré. A tollából ránk maradt mintegy kétezer oldalnyi eredeti, illetve héberből fordított szép magyarsággal megírt vers és próza egyik ihletője a Kamuthi-levélből részleteiben is megismert váradi „arestáltatása” volt.

Dán Róbert

A verstani eszmélkedés kérdései a felvilágosodás korának magyar irodalmában

A magyar költészetben használatos versformák törvényeivel való rendszeres foglalkozás a felvilágosodás korában kezdődik. Abban a bibliográfiában, amelyet Horváth János a *Rendszerezés magyar verstan* Előszavában közöl, az ezt megelőző időből mindössze öt művet említ, ezekben is csak elszórt megjegyzések találhatók a versről, az 1770-től 1830-ig terjedő években viszont már csaknem harmincat, közöttük önálló verstanokat is; a versformáról lényeges megjegyzéseket tartalmazó, nem kifejezetten verstani tanulmányok száma pedig ennek többszöröse. A felvilágosodás korában honosodik meg irodalmunkban a hagyományos mellett még két versrendszer, ill. ekkor különül el egymástól az a három, amelyet verstanaink máig is megkülönböztetnek: a hagyományos nemzeti, a görög-római metrumokat megvalósító klasszikus és a modern nyugati mintákhoz igazodó ún. nyugat-európai. A kor versformákról gondolkodó költői és metrikusai előtt az a feladat állt, hogy e három verselési mód törvényszerűségeit megállapítsák, ill. magyar nyelven való alkalmazásuk lehetőségeit és problémáit felmérjék.

A verstani eszmélkedést a hagyományosan művelt formáktól való első eltérés, a görög-római mértékek magyar nyelven való tömegesebb, szinte divatszzerűen jelentkező megszólaltatása indította el. Nemcsak a hagyomány megbontásából következik a tudatosítás, az elmélet igénye. A verstani szabályozások viszonylag nagy számát az is magyarázza, hogy a klasszikus verselés törvényszerűségeit az iskolai poétikatanítás eléggé közismertté tette: a feladat csupán e törvényszerűségek magyarra való átültetése volt. Ez viszonylag könnyen ment. Sorban olvasva az egymással vitatkozódó írásokat, azt tapasztalhatjuk, hogy az alapelvben, abban ti., hogy a klasszikus mértékek lényegi változtatás nélkül átültethetők a magyar nyelvbe, s hogy még a latinban megállapított prozódia is többé-kevésbé alkalmazható nálunk, kezdettől egyet-értének. A latintól való eltéréseket a *muta cum liquida*, a *h*, az *elizió* és az *inverziók* esetében nem annyira a vita, az elméleti megfontolások, inkább a verselési gyakorlat hozta magával, ill. szilárdította meg. A viták terjedelmesebb része nem verstani kérdésekről, mégcsak nem is prozódiai elvekről folyt, hanem arról, melyik szót vagy toldalékot hogyan kell ejteni. Ez a köznyelvi ejtés s általában a köznyelv kialakulatlanágát mutatja, s inkább a nyelvtudományt, mint a verstant érdekli.

A prozódianál és a vele kapcsolatos nyelvi problémáknál lényegesen kevesebb szó esik magukról a versformákról. Ha igen, a latin poétikák megállapításait ismétlik. Figyelemre méltó, hogy egyes sorfajták metrikai értelmezése helyenként bizonytalan, eltér a görög-latin gyakorlattól és elmélettől. Ebben Szuromi Lajos annak jelét látja, hogy az időmértékes sorokat gyakran magyar füffel olvasták-tagolták, s így monometrikus, csak a mértékre ügyelő jellegű a magyarban bimetrikussá, az antik mértéket is, a magyar ütemet is kielégítővé alakult.¹ Erre határozottabb célzás a felvilágosodás korában csak az aszklepiádeszi sorral kapcsolatban történik. Ennek a magyar felező 12-essel való rokonságát a leoninista Gyöngyösi János is megpendíti, Pálóczi Horváth Ádám is említi.² Nem bizonyos azonban, hogy az antik versmértékek értelmezésének minden szokatlansága mögött a magyar versformákkal való egybejártatás tudatos vagy öntudatlan igénye bújk meg. Pálóczi Horváth pl. arról is ír, hogy a penta-

¹⁷ Ezen a napon kelt az erdélyi rendek kezeslevele, amelyben erkölcsi és anyagi felelőséget vállaltak Péchi Simonért. A fogalmazvány óvatosan említi „Péchi Simon bizonyos cégéres manifestáltatott és megbizonyosodott vétkeit”. Ekkorra talán már kitudódott a volt kancellár valódi bűne. 86 aláírás között Kornis Ferenc, Székely Mózes, Kolozsvár város tanácsa, Geréb András (a szamosújvári börtön kapitánya), Béldi Kelemen (I) Uzoni Jankó Boldizsár stb. Összesen 90 000 forint értékű kezesség. EOE VIII. 244–246.

¹⁸ DÁN RÓBERT: Péchi Simon világképének elemei és forrásai. MTA II. OK 1973. 81–98.

¹ Verselméleti kérdések a felvilágosodás korában; a Mesterség és alkotás c. kötetben.

² Kazinczy lev. XIV. 474. és XII. 50.

metert a latinok középmetrum nélkül, a 3. lábat kitöltő spondeus után a 4. és 5. lábban anapestusokra váltva olvasták.³ Ez a metrikai értelmezés — jóllehet szokatlan — ellentmond a forma magyar ütemekre való áthallásának is. Az antik mértékkel élő magyar költők verselési gyakorlata viszont nyilván több példát kínál a bimetrikus olvasásra, mint az ennek lehetőségét még föl nem mérő elmélet.

A klasszikus formák meghonosodása a vers funkciójának megítélésében nem hoz újat. Azokban a gyakran szenvedélyes hangú vitákban, amelyeket az antik metrumok hívei a régi formák védelmezőivel folytattak, rendszerint az a versnemek esztétikai megítélésének közös alapja, melyekben mutatkozik nagyobb mesterségbeli tudás, melyik igazolja inkább a magyar nyelv tökéletességét, költői próbák kiállítására való alkalmasságát. Négy azonos rím kiképzése-e a nagyobb költői virtus, vagy az antik mértékek tökéletes előállítása? — teszik fel gyakran a kérdést. Az antik versformák úttörői a poétikai iskolázottságú olvasóktól, a „tudós magyarok”-tól várják mesterségbeli tudásuk elismerését. Versújításuk, amelynek eredményét Horváth János stilomantikaként jellemezte, eredeti törekvése, célkitűzése szerint az iskolás klasszicizmus körébe illik. (Csak mellékesen jegyzem meg, hogy később tényleg kezdték értékelni művikben a stilromantikát, amelyet a klasszicista kortársak nyesegettek. Így pl. Szemere Baróti Szabóty nyelvi szabadságai miatt emelte Révai fölé. „... kezdett bátorságra buzdítani bennünket” — írja róla. „Révai ellenben ... fesszességet parancsolgat.”⁴

Szaunder József terminológiáját követve: a felvilágosodott klasszicizmus a versforma teljesítményjellegének háttérbe szorításával, gyakorlatilag a négyes rím párosra való redukálásával jelentkezett verstörténetünkben. Pétzeli József szerint az igazi költői szépség a gondolatokban van, nincs ez kötve a formához, csorbítatlanul megmarad a fordításban is, „mert a fordításban megmaradnak a felséges gondolatok, tsak a szónak hangja vész el, a melly tsak olyan a Poesisnek, mint a szép szerszám a Spanyol lónak.”⁵ Pétzeli véleménye természetesen merev, egyoldalú. De hasonlóan egyoldalú, s vészes túlzásba vezet a vele szemben álló vélemény végiggondolása. Pálóczi Horváth Ádám nem volt leoninus-költő, de Pétzelit cáfolva a rimes disztichont meg a csupa azonos magánhangzóval írt verseket is költői dicsőségnek ítélte,⁶ Szenthe Pál hasonló elvi alapokon álló magyar verstana pedig a nagyobb munkáit igénylő négyes rímű verset „fő-strófa”-ként, a leoninust „fő-vers”-ként emelte a páros rímű „al-strófa” és a rím nélküli mértékes „al-vers” fölé.⁷

Közkeletű az a vélekedés, hogy a felvilágosodás korában a hagyományos magyar verselés törvényeit nemigen kutatták. Nem teljes igazság ez. Sokak figyelme fordult a hagyományos vers felé is, csak hogy vizsgálatával jóval nehezebb volt eredményekre jutni, hiszen ehhez az iskolában tanult latin verstan nem adott segítséget. A magyar nyelvű klasszikus mértékű verselés úttörőjeként számon tartott Kalmár György — ámbár lekicsinyelte a hagyományos magyar verset — elsőként igyekezett törvényeit rendszerezni;⁸ ha a kor színvonalán nézzük, nem is teljesen sikertelenül Megállapította, hogy a hagyományos magyar vers a rímen és a szótagszám azonosságán alapszik, de vizsgálta a leggyakoribb hagyományos forma, a 12-es sor tagolását is, sőt a sormetszetek és a mondattagok határai közötti egyes összefüggésekre is felfigyelt. Pedáns, aprólékos, a lényegét inkább elfedő, mint kiemelő rímtant szerkesztett, de jó megfigyelése ebben is akad, pl. az, hogy csak a kvantitásban is egyező rímek keltenek consonantiát. Mindez a magyar versről való mai tudásunkhoz képest természetesen sovány eredmény, de ha arra gondolunk, hogy a hagyományos versforma jellemzőiként még fél évszázad elteltével is csak a rímet, a szótagszámot és legfeljebb a sormetszetet emlegetik, elismeréssel kell adoznunk Kalmár teljesítményének.

Földi és Csokonai Kalmárénál jóval ismerősebb verstanaiban a részletek sokkal kidolgozottabbak, alapvetően újat azonban ők sem hoztak a magyar versforma lényegének meghatározásában. A magyar vers mai tudásunk szerint alapvető sajátosságairól, időtartamban egyenlő, hangsúlyviszonyoktól szabályozott ütemeiről sem ők, sem mások nem beszélnek ebben a korban. Rímtanuk más szempontból jelentős: a hím- és nőrímek megkülönböztetésével kinyitották a magyar vers kapuját az európai verselés felé, s ezzel alapot szolgáltatottak a versnemek bimetrikus értelmezéséhez. Szuromi már említett tanulmányában erről bővebben szól. Egy másik kutató, Horváth Iván⁹ figyelmeztet arra, hogy Földinél, Csokonainál, majd Batsányinál a héber költészet gondolatpárhuzamainak vizsgálata Arany János hasonló elemeket tar-

³ I. m. I. 253.

⁴ I. m. XIII. 340–341.

⁵ M. Hfrmondó 1786. 3. lev.

⁶ Uo. 1786. 17. lev.

⁷ Magyar iskola. III. Magyar poésis. Pest 1792. 142. és 149.

⁸ Prodromus. Pozsony 1770. 183–190.

⁹ Egy elfelejtett verstani iskola c. tanulmányát kéziratban olvastam.

talmazó magyar verstana előzményenek tűnik. Hozzátehetjük ehhez, hogy ilyesmi már Révai Miklós 1781-ből való — kéziratban maradt — verstanában is jelentkezik.¹⁰ Révai Calmet *Dissertationes de Poesi Veterum Hebraeorum* c. műve alapján ismerteti a héber verselést, s megjegyzi: „Talám illyenek lehetnek azok az énekek is, a mi eleinknél mellyekről Priskus Rétor emlékezik.”

A hagyományos versforma a felvilágosodás korának második felében sokat visszanyer a klasszikus mértékek első rohamakor elveszített tekintélyéből, de elmélete nem halad előre. Zádor György, aki a 20-as évek közepén a magyar verselés történetét készülő megírni, Sylvestter, Zrinyi és Rájnis (vagy Ráday) mellett Himfyt tekinti mérföldkönek verselésünk történetében,¹¹ nem is jogtalanul, hiszen a Himfy-stófa a hagyományos versnem újszerű kiképzésére adott példát. Kisfaludy Sándor azonban verselési elveiről nem nyilatkozott. „Verseimnek neme felől azt mondom: a kinek tetszik, tartsa azokat verseknek; a kinek másként tetszik, tartsa azokat másnak, miattam versképen írt prosának.”¹² Mások, pl. a hagyományos verset nagyra becsülő Berzsenyi vagy az azt lekicsinylő Kőlcsey megjegyzei nem elég világosak; Berzsenyi arról ír, „kell . . . ezekben is a szavak illő gördületére vigyázni”,¹³ Kőlcsey arról, „teljesen hangzó numerus” a mértékeletlen versekben is lehet,¹⁴ de merész dolog lenne a „gördületet” vagy a „numerust” az ütem megközelítéseként értelmezni. A gyakran emlegetett „accentus” sem értelmezhető hangsúlyként, ezen ugyanis e korban általában ékezetet értenek.

A hagyományos magyar vers törvényeinek teljesebb megtalálását és kifejtését nyilvánvalóan akadályozta az a harmadik versnem is, amely rímes lévén egyrészt vele, mértékes mivoltában pedig az antikkkal keveredik: az ún. nyugat-európai. Ezzel a versnemmél kapcsolatos a legtöbb félreértés és bizonytalanság. Vannak, akik a hagyományos rímes vers korszerűbb, dallamhoz illesztett változatának tartják; vannak, akik a mértékes versformákat megrímelő leoninusnak. Hívei, művelői külföldi, főként német példákat tartanak szemük előtt, nem véve tekintetbe, hogy a német az antik neveket őrző verslábakat nem hosszú és rövid, hanem hangsúlyos és hangsúlytalan szótagokból állítja elő. Számos vitát, félreértést szül ez.

A versnem első művelője, Ráday Gedeon — akiről később, Kazinczy javaslatára, Ráday-nemnek is nevezték — kísérletét a hagyományos formák megmértékelésének, német és francia izléshez való igazításának tartotta, nem merőben új verselési módnak. Verseghy is a magyar vers megmértékeléséről beszélt. Hangsúlyozta, hogy a magyar versben a mérték nem valamely idegen minta követése, hanem a természet „bíró-szavának” való engedelmesség. „. . . az illyen cadentiás verseknek, ha a régi magyar íztől messze távozni nem akarunk, vagy mind jambusokból, vagy mind trocheusokból kell állani . . .” — írta.¹⁵ Révai, Földi és Csokonai viszont a „kétszeres vers”-en a leoninust is, a németes, olaszos, franciás típust is érti, néha együtt, néha felváltva. Tüzetesebb vizsgálataikban azonban nagyon is érzékenyen megkülönböztetik ezeket, mint pl. Csokonai a Lilla-versek Előbeszédében a görög szabású cadentiás verseket a németes módúaktól.

Egyébként ez az elkülönítés a kor verstani elméletének nehéz pontja. Inkább érzik, mint tudják a különbséget azok is, akik a nyugat-európai rímes-mértékes típus híveiként keményen harcolnak a leoninus ellen. Kezdetben inkább licentiában látják a Ráday-nem eltérését a leoninustól. Szabadabban él helyettesítő lábakkal, mint az antik mértékek, prozódiaja is kötetlenebb. Később inkább azt hangsúlyozzák, hogy a rímes jambusi és trocheusi sorok tartoznak a nyugat-európai típusba. Legvilágosabban Kőlcsey fogalmazza ezt meg. Egyrészt leszögezi: „Vagynak mértékek, melyeket megrímelni visszás érzést gerjesztene.” A hexametert, a pentametert, az aszklepiadeszi és az alkaiozsi strófát említi és elemzi példaként. Majd így folytatja: „A mértékek minden nemei között egy sem fogadja el a rímet nagyobb könnyűséggel és kellemmel, mint a jambus és trochaeus. Mindegyiknek modulációja nagyon szelid s nem felette szembetűnőleg érezhető: s mégis a prózai numerust sokkal felülhaladja, s egy rímmel párosítatván, a versnek sok muzsikái lebegést szerezhet.”¹⁶ Berzsenyi Kőlcseynek e magyarázata után is kitart amellett, hogy a rímes jambus és trocheus is leoninus.

Batsányi — a régebbi nézeteket fogadva el — a Ráday-nemet nem tekinti külön versfajának, a főbbi rímes vers körébe vonja. „Minden versben kell poétai numerusnak, harmoniának, rhythmusnak, következésképpen valamely hangzatbéli mértéknek lenni” — írja, de nem határozza meg közelebbről, mit is ért ezeken, mert kialakításukra szükségtelennek véli a határozott szabályt. Véleménye szerint „hallás- és olvasásbéli gyakorlásból” tanulhatja meg ezeket a „poétának termelt ember” és a „kényesebb izlésű olvasó”.¹⁷ Batsányi — későbbi

¹⁰ CSAPLÁR Benedek: Révai Miklós élete. III. 22—37. és U6.: Révai nézetei a verselésről. Figyelő XVI.

¹¹ Kazinczy lev. XIX. 131.

¹² Regék a magyar előidőből. Előszó.

¹³ Levele Takácsi Horváth Jánoshoz. Ö.M. (Szépirod. K. 1956.) 652.

¹⁴ Körner Zrínyijéről. Ö.M. (Franklin) 688.

¹⁵ Rövid értekezések a musikáról. Bécs 1791. XI. és XIII.

¹⁶ I. m. 689—90.

¹⁷ Ö.M. III. (1961) 13—14.

elemzőkkel egybehangzón — Faludi verseiben felfedezi a mérték jelentkezését, s ennél a fel-felcsillanó mértéknél szabályozottabbra nem is vágyik.¹⁸

A három versnem később általánossá vált elkülönítése először Kazinczynál jelentkezik határozottan, de inkább deklaratív, mint magyarázó megfogalmazásban.¹⁹ Jórészt az ő szívós propagandájának köszönhető, hogy a felvilágosodás korának második felében a nyugat-európai verselés lassan túlsúlyra jut. A hagyományos forma gyakorlói sem zárkóznak el elvileg a mértékeléstől. Érzik az igényt a pattogó magyaros ütem mellett erre a lágyabb s a divatos dallamokhoz igazodó formára. Jellemző, hogy Somogyi Gedeon — Kazinczy mozgalmának éppen nem híve —, amikor verstanában javaslatot tesz „a mostani Időkhez s a Nyelvhez alkalmazatosabb versmérték” kiképzésére, hogy „az eddig csak szükségből gyakorlott Görög s Római Vers-nemekkel Nyelvünket sanyargatni ne kéntelenítettünk”, határozottan mértékes versre gondol, hiszen a rövid, hosszú és közös szótagok megszabását, a pozíció mibenlétének eldöntését, az azonos időtartamú lábak felcserélhetőségének megszabását jelöli ki fő feladatul.²⁰

A versformát a felvilágosodás korának második felében már nem tekintik mesterségbeli tudás csillogtatásának, a költő fő érdemének és dicsőségének. De elhalkul, ill. módosul az a Péztelítől idézett nézet is, amely a poétai szépséget kizárólag a tartalomban, a gondolatban látta. Földi és Csokonai, majd mások is különbséget tesznek a tágabb értelemben vett poézis és a verscsinálás között. Az — mint ahogy Csokonai megfogalmazza — „a gondolatoknak, a képzelődésnek, a tűznek természetében, és mind ezeknek felöltöztetésében áll: a verscsinálás pedig csak a szótagok hangjainak bizonyos regulákra vételére, s külső elrakására ügyel, hogy azok harmóniával szálljanak az ember fülébe.”²¹ Tehát Csokonaiék már nem a pusztá gondolatot, hanem az abból formált poézist foglalják versebe. Lényegét tekintve egyezik ezzel a felfogással Kisfaludy Sándoré, Batsányi és Pápai Sámuelé is. Újszerűbb, a romantika felé mutató véleményt pendít meg Verseghy, aki szerint: „A musikában, a tántzban és a verselésben való ízlés leg hamarabb el-árulja a belső character-t, avagy szív-bélyeget az emberben.”²² E nézet folytatásának tekinthető Berzsenyié, aki a ritmust a nemzeti karakter jegyének tekinti.

Egy-egy verselési fajta kizárólagosságra való törekvésével szemben, ami inkább a klasszikus versformák első rohamának időszakát jellemezte, a későbbiek, főként Csokonai és Batsányi azt hangoztatják, hogy a tárgy, a műfaj és a stílus változatossága sokféle versformát kíván. A szintén változatosságra törekvő Kazinczy viszont inkább csak a mértékes formákon belül keresi a sokszínűséget.

E madártávlati és hézagos kép nyilván azt a végkövetkeztetést sugalmazza, hogy a felvilágosodás korának verselmélete sokszínű verselési gyakorlatával nem tudott lépést tartani. Az ilyen távlatból nem látszó részletekben azonban nagyon sok az értékes, elgondolkodtató megfigyelés, megjegyzés. Ezek a tévedésektől, félreértésektől és naivságoktól gyakran nehezen választhatók el, a kialakulatlan verstan terminológia miatt néha nem is érthetők tökéletesen. A velük való elmélyültebb foglalkozás mégis hozzásegíthetne bennünket ahhoz, hogy felvilágosodás kori költészetünk ritka formagazdagságát, sokszínűségre való törekvését teljesebben lássuk és értékeljük.

Orosz László

Barátság és alkotás

(Kölcsey levelezésének néhány irányzati és jellemrajzi vonása)

1. Írók leveleit a történetírás, kivált pedig az irodalomtörténetírás régtől fogva elsőrangú kútfőnek tekinti. Életrajzuk adatainak forrását, kiegészítőjét és ellenőrző eszközt látja bennük. Életművük építőelemeinek: gondolatainknak, érzéseinknek, élményeinknek születését és felnövekedését kísérheti általuk végig, gyakran egészen a végkifejletig, egy-egy mű elkészültéig. Máskor meg egy-egy utólagos visszaütésük segíti megvilágítani egy-egy alkotás értelmét és keletkezését.

Semmihez sem nyújt azonban a levelezés erősebb támaszt, mint az írók alkotói *egyéniségének vizsgálatához, koruk és irányuk művelődéstörténeti felidézéséhez.*

Különösen azóta érezzük ezt, hogy Sainte-Beuve esszéinek — elfeledéseken és eltemetéseken is — mindig újra átragyogó sugárzása tudatunkba mélyesztette. Varázsát esszéinek, egyéniség-

¹⁸ I. m. 167—168.

¹⁹ Kazinczy lev. II. 467.; Annalen der Literatur 1807. Júl.; Erd. Múzeum 1815. 2. füz.; Berzsenyihez intézett költői levele.

²⁰ Értekezés a magyar verselés módjáról és fordításokról. Veszprém 1819. 41—43.

²¹ A magyar verscsinálásról közönségesen. Ö.M. (HARSÁNYI—GULYÁS kiad.) II. 517.

²² I. m. X.